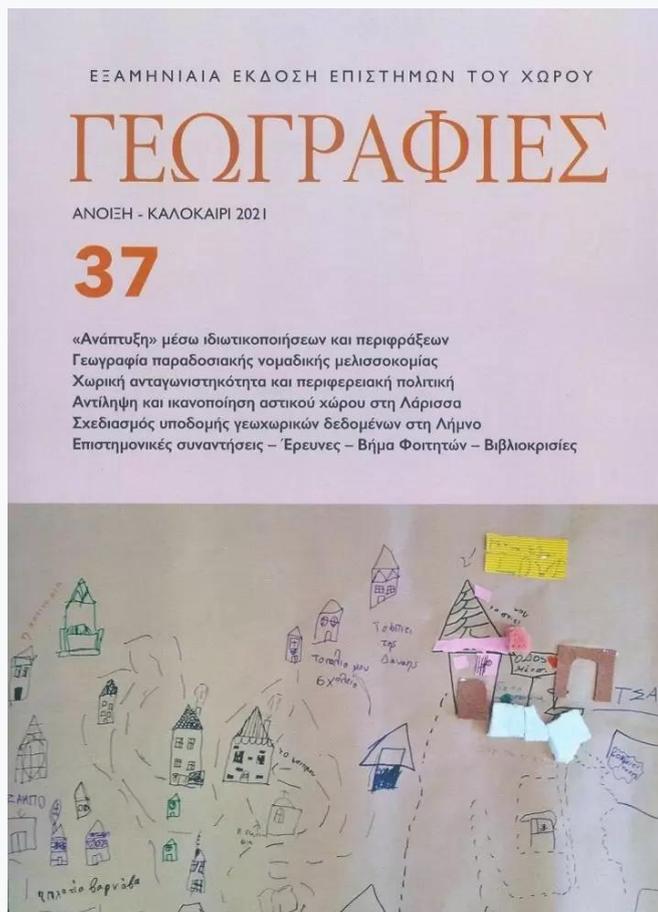

Γεωγραφίες

Αρ. 37 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 37, 2021

ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ. ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Δημήτρης Φουτάκης

ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μια κριτική ανασκόπηση

Δημήτρης Φουτάκης¹

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τη θεωρητική θεμελίωση της χωρικής ανταγωνιστικότητας και διαπιστώνει ότι στηρίζεται σε μια θεωρία διεθνούς εμπορίου (απόλυτο πλεονέκτημα) και μια θεωρία για την ανάπτυξη/μεγέθυνση (θεωρία ενδογενούς ανάπτυξης). Επιπλέον η χωρική ανταγωνιστικότητα είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την κυρίαρχη αντίληψη περί παγκοσμιοποίησης και τις πολιτικές ελεύθερου εμπορίου και νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης. Η επιρροή της σε επίπεδο πολιτικής είναι καθοριστική στην Ευρωπαϊκή Ένωση όπου η πολιτική συνοχής χάνει σταδιακά τα περιφερειακά και αναδιανεμητικά χαρακτηριστικά της. Η κρίση του 2008 όπως και η τρέχουσα κρίση λόγω της πανδημίας θέτουν υπό αμφισβήτηση βασικούς πυλώνες της θεωρίας όπως η «αδυναμία του κράτους», η υπεροχή των αγορών αλλά και η θεωρία ενδογενούς ανάπτυξης. Καθώς η χωρική ανταγωνιστικότητα είναι κεντρική έννοια στις επικρατούσες θεωρίες και πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης (Νέα Περιφερειακότητα) αναδεικνύεται η ανάγκη κριτικής αξιολόγησης των κεντρικών εννοιών της περιφερειακής θεωρίας.

Λέξεις-Κλειδιά: Χωρική Ανταγωνιστικότητα, Περιφερειακή Πολιτική, Άνιση Ανάπτυξη, Θεωρία Διεθνούς Εμπορίου, Θεωρία Ενδογενούς Ανάπτυξης, Νέα Περιφερειακότητα

Territorial Competitiveness and Regional Policy A critical review

Dimitris Foutakis

Summary

The paper examines the theoretical background of territorial competitiveness and finds that it is based on a theory of international trade (absolute advantage) and a theory of growth (theory of endogenous growth). Furthermore, territorial competitiveness is inextricably interwoven with the prevailing perception of globalization as well as free trade and neoliberal deregulation policies. The influence of territorial competitiveness at policy level is crucial in the European Union where cohesion policy is gradually losing its regional and redistributive characteristics. The economic crisis of 2008 as well as the current pandemic call into question key pillars of the theory such as the “weakness of the state”, the superiority of the markets and the theory of endogenous development. As territorial competitiveness is a central concept in prevailing regional development theories and policies (New Regionalism), there is a need for a critical evaluation of the central concepts of regional theory and its reorientation with emphasis on uneven development issues.

Keywords: Territorial Competitiveness, Regional Policy, Uneven Development, International Trade Theory, Endogenous Growth Theory, New Regionalism

1. Επίκουρος Καθηγητής, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος, dfoutakis@ihu.gr

Η ανταγωνιστικότητα είναι τις τελευταίες δεκαετίες ο βασικός άξονας της οικονομικής πολιτικής τόσο στο εθνικό όσο και στο περιφερειακό επίπεδο. Οι διεθνείς οργανισμοί που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των πολιτικών των κυβερνήσεων καθώς και η πλειονότητα των θεωρητικών που ασχολούνται με ζητήματα ανάπτυξης θεωρούν την ανταγωνιστικότητα των κρατών και των περιφερειών κρίσιμη για την ευημερία τους. Αντιπροσωπευτικές είναι οι πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης που βασίζονται στη θεωρία της Νέας Περιφερειακότητας (στη συνέχεια ΝΠ). Από τις ελάχιστες εξαιρέσεις ακαδημαϊκών με κριτική στάση η Bristow (2010) επισημαίνει ότι «η ανταγωνιστικότητα έγινε κυρίαρχη ακριβώς εξαιτίας της έλλειψης ακρίβειας και καθαρότητας και επειδή είναι εγγενώς αφηρημένη και χαοτική [έννοια]» (2010: 156). Το γεγονός ότι ενώ πρόκειται για μικροοικονομική έννοια με αναφορά στις επιχειρήσεις, ή ακριβέστερα στο κεφάλαιο, μετακινείται χωρίς κανένα προβληματισμό στο μακροοικονομικό επίπεδο της περιφερειακής και της εθνικής οικονομίας θέτει σοβαρά ερωτήματα. Μπορεί η χωρική ανταγωνιστικότητα (Φουτάκης, 2002· 2004) να αντιμετωπιστεί ως ισοδύναμη με την ανταγωνιστικότητα μιας επιχείρησης ή γενικότερα του κεφαλαίου; Πώς μια έννοια που εμπεριέχει το στοιχείο της ανισότητας και της επικράτησης επί των ανταγωνιστών μπορεί να είναι το κύριο στοιχείο μιας πολιτικής που στοχεύει στη σύγκλιση της ανάπτυξης χωρών και περιφερειών; Τα τελευταία χρόνια το ερώτημα αυτό είναι φανερό στην πολιτική συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ στη συνέχεια) που με την επίκληση της αξιοποίησης του δυναμικού όλων των περιοχών προτάσσει την ανταγωνιστικότητα και υποστηρίζει ότι τη θέτει στην υπηρεσία της ανάπτυξης όλης της Ένωσης.

Το άρθρο επιχειρεί να προσεγγίσει κριτικά την έννοια της χωρικής ανταγωνιστικότητας και τη σχετιζόμενη με αυτήν κυρίαρχη περιφερειακή πολιτική που προκύπτει από τις θεωρίες χωρικής καινοτομίας (με κυριότερη τη Νέα Περιφερειακότητα). Εστιάζει στη σχέση της χωρικής ανταγωνιστικότητας με τις Θεωρίες Διεθνούς Εμπορίου και Οικονομικής Ανάπτυξης (Μεγέθυνσης) σε συνδυασμό με την επικρατούσα αντίληψη της παγκοσμιοποίησης. Στο πρώτο τμήμα του άρθρου γίνεται αναφορά στην εμφάνιση και τη χρήση της ανταγωνιστικότητας και στη σύνδεσή της με τις Θεωρίες Διεθνούς Εμπορίου, Οικονομικής

Ανάπτυξης και της παγκοσμιοποίησης. Στη συνέχεια το άρθρο επικεντρώνεται στη θεωρία του ανταγωνιστικού και του συγκριτικού πλεονεκτήματος καθώς και στο ελεύθερο διεθνές εμπόριο. Το τρίτο τμήμα του άρθρου συζητά τη σχέση της ανταγωνιστικότητας με τη νεοκλασική θεωρία ενδογενούς ανάπτυξης/μεγέθυνσης. Το τέταρτο τμήμα του συζητά κριτικά τις βασικές κατευθύνσεις περιφερειακής πολιτικής της ΝΠ. Το άρθρο ολοκληρώνεται με μια αξιολόγηση υπό το φως της οικονομικής κρίσης του 2008 και ορισμένες καταληκτικές παρατηρήσεις για την κατάσταση στο πεδίο της περιφερειακής θεωρίας.

(1) Για την έννοια της χωρικής ανταγωνιστικότητας

Η έννοια της ανταγωνιστικότητας χωρών και περιφερειών εισάγεται στη δημόσια συζήτηση στην Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1990 κυρίως μέσω κειμένων πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αρχικά στη Λευκή Βίβλο *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση* (ΕΕΚ, 1993) και στη συνέχεια σε άλλα (European Commission 1999: 32, European Commission 2001: 37). Σε αυτά τίθεται η ατζέντα των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που σε μεγάλο βαθμό ισχύουν μέχρι σήμερα, που είναι μια εκδοχή της «Συναίνεσης της Ουάσιγκτον» (Williamson, 2004). Δηλαδή τα ζητήματα της μακροοικονομικής σταθερότητας, της ανάγκης περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής (λιτότητα), της απελευθέρωσης των αγορών διεθνώς (δημιουργία Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου), της ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, της αύξησης της ευελιξίας στην αγορά εργασίας, της ενίσχυσης των επενδύσεων στην Έρευνα και Τεχνολογική Ανάπτυξη και της στροφής σε μια οικονομία της γνώσης. Η εν λόγω ατζέντα συμπληρώθηκε με αυτή που ο Rodrik (2006: Table 1) ονομάζει «Επαυξημένη Συναίνεση της Ουάσιγκτον» (Augmented Washington Consensus) που επιπλέον περιλαμβάνει κυρίως θεσμικά θέματα που σχετίζονται με την «καλή» ή «ορθή» διακυβέρνηση.

Στα κείμενα αυτά παρόλο που δεν δίνεται ρητός ορισμός της έννοιας της ανταγωνιστικότητας, αναφέρεται ότι βασικός στόχος είναι η δυνατότητα των ευρωπαϊκών οικονομιών να αντιμετωπίζουν το διεθνή ανταγωνισμό με ταυτόχρονη δημιουργία θέσεων απασχόλησης. Πρόκειται για επανάληψη του ορισμού που

υιοθετήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στις ΗΠΑ και θεωρεί την ανταγωνιστικότητα ως *την ικανότητα μιας χώρας να παράγει αγαθά και υπηρεσίες που αντιμετωπίζουν με επιτυχία τις διεθνείς αγορές ενώ παράλληλα εξασφαλίζουν υψηλά επίπεδα απασχόλησης και σταθερά αυξανόμενο επίπεδο διαβίωσης στους πολίτες τους* (Tyson, 1992: 1). Τον ορισμό αυτό υιοθετούν σχεδόν αυτούσιο και οι εκπρόσωποι της θεωρίας της ΝΠ (Storper, 1997: 264· Maskell και Malmberg, 1999: 176 υποσ. 1· Camagni, 2002· Huggins και Clifton, 2011).

Ο ορισμός αυτός της ανταγωνιστικότητας θέτει συνδυαστικά δύο σημαντικά ζητήματα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής: (α) το ζήτημα του εμπορίου, που γίνεται το κεντρικό στοιχείο της ανταγωνιστικότητας, αν δεν ταυτίζεται συνήθως με αυτή, και (β) το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας. Όπως με κριτικό τρόπο είχε περιγράψει την ανταγωνιστικότητα ο Krugman «ευνοϊκή επίδοση στο εμπόριο και κάτι άλλο» (1994: 31). Αυτά τα ζητήματα τίθενται σε ένα πλαίσιο νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής που ο πυρήνας της είναι η κυριαρχία της παγκοσμιοποίησης, το ελεύθερο διεθνές εμπόριο, η ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου και η ελεύθερη αγορά – που σημαίνουν την αποχή του κράτους από κάθε παρέμβαση. Ο ορισμός επομένως της χωρικής ανταγωνιστικότητας προϋποθέτει την υιοθέτηση αφενός μιας *θεωρίας για το διεθνές εμπόριο*, και αφετέρου μιας *θεωρίας για την ανάπτυξη και την ευημερία*. Τα δύο αυτά ζητήματα εξετάζονται διαδοχικά στη συνέχεια.

(2) Χωρική ανταγωνιστικότητα, ελεύθερο διεθνές εμπόριο και παγκοσμιοποίηση

Η χωρική ανταγωνιστικότητα εξαρχής συνδέθηκε με την οικονομική πολιτική. Αυτό δεν είναι πρωτοφανές στην ιστορία των οικονομικών θεωριών. Σύμφωνα με τον Viner (1937: 437) η κλασική θεωρία του διεθνούς εμπορίου (συγκριτικό πλεονέκτημα) δεν μπορεί να κατανοηθεί και να αξιολογηθεί αν δεν ληφθεί υπόψη ότι γράφτηκε για να προσφέρει «καθοδήγηση σε ερωτήματα εθνικής πολιτικής», ενώ στο ίδιο κατέληξε με διαφορετική διατύπωση και ο Ohlin (1933: 590).

Στην αρχική της εκδοχή η χωρική ανταγωνιστικότητα, με αφορμή τον εντεινόμενο εμπορικό ανταγω-

νισμό της Ιαπωνίας με τις ΗΠΑ τις δεκαετίες 1970 και 1980, συνδέθηκε με ένα πλαίσιο στρατηγικής παρέμβασης του κράτους σε συγκεκριμένους εξαγωγικούς κλάδους και κλάδους υψηλής τεχνολογίας, δηλαδή το λεγόμενο «στρατηγικό εμπόριο» και την «κατασκευή», αντί της παθητικής αποδοχής, των συγκριτικών πλεονεκτημάτων μιας χώρας (Tyson, 1992· Thorow, 1992/2003). Η στρατηγική αυτή όμως, που έρχεται σε αντίθεση με την αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος και του ελεύθερου εμπορίου, προκάλεσε την κριτική από την πλευρά της ορθόδοξης, νεοκλασικής θεωρίας του διεθνούς εμπορίου. Όπως τονίζει ο Krugman (2000: 45) «οι χώρες δεν κλείνουν όπως οι επιχειρήσεις». Όλες οι χώρες έχουν αμοιβαίο συμφέρον από το διεθνές εμπόριο και επομένως δεν λειτουργούν ανταγωνιστικά. Οι βασικοί παράγοντες της ευημερίας τους είναι στην πραγματικότητα εσωτερικοί και εξαρτώνται από την αύξηση της παραγωγικότητάς τους και όχι από τις εξαγωγές ή τις εισαγωγές τους.

Παρά την κριτική η χωρική ανταγωνιστικότητα υιοθετήθηκε από τους οπαδούς της παγκοσμιοποίησης για να στηρίζουν αντιδιαμετρικές πολιτικές από τους αρχικούς εισηγητές της, δηλαδή στη θέση περί «στρατηγικού εμπορίου» πρότειναν μη παρεμβατικές πολιτικές βασισμένες στο ελεύθερο διεθνές εμπόριο και στην ελευθερία κίνησης του κεφαλαίου. Η υποστήριξη του ελεύθερου εμπορίου από μια άποψη που υποστηρίζει ότι στο διεθνές εμπόριο επικρατεί η πιο ανταγωνιστική χώρα με συνέπεια να υπάρχουν τελικά νικητές και ηττημένοι, μοιάζει παράδοξη ως πρόταση πολιτικής. Αντιθέτως, στη θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος (Ricardo, 1817/2002· Ohlin, 1933) που επίσης υπερασπίζεται το ελεύθερο εμπόριο όλες οι συναλλασσόμενες χώρες έχουν όφελος καθώς *κάθε χώρα (ή περιφέρεια) έχει πάντα συγκριτικό πλεονέκτημα σε κάποια προϊόντα ανεξάρτητα από το επίπεδο της τεχνολογίας, δηλαδή ανάπτυξης*, στο οποίο βρίσκεται (Lin και Chang, 2009). Το σημαντικότερο μάλιστα συμπέρασμα της θεωρίας είναι ότι αυτό συμβαίνει ακόμα και στην περίπτωση που κάποια χώρα *μειονεκτεί συγκριτικά με άλλες ανταγωνίστριες χώρες σε όλα τα προϊόντα που παράγει*. Το συγκριτικό πλεονέκτημα είναι ο μηχανισμός εκείνος που *αποκαθιστά με αυτόματο τρόπο*, δηλαδή μέσω της ανταγωνιστικής αγοράς και ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων μακροοικονομικών προσαρμογών στο επίπεδο των συναλλαγματικών

ισοτιμιών και των εγχώριων τιμών, τη διεθνή ανταγωνιστικότητα όλων των συμμετεχόντων, δηλαδή τις εμπορικές ανισορροπίες στα εμπορικά ισοζύγια των χωρών (Shaikh, 2016: 507).

Η άποψη περί ανταγωνιστικότητας στο διεθνές εμπόριο ανάγεται στην αρχή του «απόλυτου πλεονεκτήματος» του Adam Smith που αντιμετωπίζει το διεθνές εμπόριο όπως το εμπόριο εντός μιας χώρας που οδηγεί τελικά στην παραγωγική εξειδίκευση. Όμως όταν μια χώρα έχει ανταγωνιστικό μειονέκτημα σε όλους τους κλάδους, τα οφέλη από το ελεύθερο εμπόριο είναι αμφίβολα. Μπορεί τα οφέλη αυτά με τη μορφή της βελτίωσης της παραγωγικότητας και της βέλτιστης κατανομής των πόρων να είναι το αποτέλεσμα του ελεύθερου εμπορίου ακόμα και στην περίπτωση αυτή, όμως αφορούν πλέον το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας και όχι συγκεκριμένες χώρες (ή περιοχές) που μπορεί να υποφέρουν από μόνιμη κρίση, ανεργία και υπανάπτυξη (Smith, 1776/2007: IV, v2, §39 και iii2, §2)

Το επιχείρημα της χωρικής ανταγωνιστικότητας στη δυσκολία αυτή απαντά μέσω της παγκοσμιοποίησης και της αναποτελεσματικότητας της κρατικής παρέμβασης. Δηλαδή στην εποχή της παγκοσμιοποίησης δεν υπάρχει εναλλακτική, καθώς η παγκόσμια αγορά έχει υπονομεύσει τη δυνατότητα των εθνικών κρατών να ασκούν προστατευτικές, κλαδικές ή άλλες παρεμβατικές πολιτικές, που θεωρούνται αντιαναπτυξιακές. Οι μόνες πολιτικές που μπορούν να ασκούν τα κράτη είναι οι «φιλικές προς την αγορά», δηλαδή η απορρύθμιση των αγορών προϊόντων, εργασίας, κεφαλαίου και συναλλάγματος. Οι «αγορές» μπορούν να «τιμωρήσουν» άμεσα όσες χώρες, παρεκκλίνουν από τις πολιτικές αυτές με αύξηση των επιτοκίων δανεισμού τους από τις παγκόσμιες αγορές χρήματος (Friedman, 1999).² Πολιτικές από την πλευρά της ζήτησης, νομισματικές πολιτικές, παρεμβάσεις στη διαμόρφωση της ισοτιμίας του νομίσματος, προστατευτικές εμπορικές πολιτικές, πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών και «νηπιακής» βιομηχανίας, θεωρούνται αναπτυξιακά επιβλαβείς ή περιττή σπατάλη πόρων. Έτσι η μόνη απάντηση στο διεθνή ανταγωνισμό όσων χωρών υστερούν είναι η αντιγραφή των «επιτυχημένων παραδειγμάτων» άλλων χωρών ή περιφερειών που εφαρμόσαν τις «ορθές» πολιτικές κάποιας εκδοχής της «Επαυξημένης Συναίνεσης της Ουάσιγκτον».

Όμως και η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος από τη μεριά της έχει σοβαρές δυσκολίες εμπειρικής επιβεβαίωσης. Οι επί τρεις τουλάχιστον δεκαετίες προσπάθειες διάψευσης των αντιφάσεων της θεωρίας με τα εμπειρικά δεδομένα του διεθνούς εμπορίου από τους ορθόδοξους οικονομολόγους κατέληξαν είτε στην επιβεβαίωσή τους, είτε στην τροποποίηση των μοντέλων ώστε να ταιριάζουν με τα δεδομένα, αναιρώντας όμως έτσι θεμελιώδεις υποθέσεις της (Baldwin, 2008: κεφάλαιο 3· Helpman, 2011: 38-45). Επιπλέον η πρόταση της θεωρίας του διεθνούς εμπορίου για τη θετική επίπτωση του ελεύθερου εμπορίου στην ανάπτυξη επίσης δεν επιβεβαιώνεται από τις έρευνες. Στις περιπτώσεις μάλιστα που στα μοντέλα διεθνούς εμπορίου περιλαμβάνονται επενδύσεις στην E&A και την καινοτομία, τα αποτελέσματα προβλέπουν απόκλιση των επιπέδων ανάπτυξης μεταξύ των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών (Helpman, 2004· Rodrik, 2007· 2018).

Πρόσφατα ο Shaikh (2016) ανέπτυξε μια εναλλακτική θεωρία διεθνούς εμπορίου που στηρίζεται στους κλασικούς και τον Marx, με αναφορές στον Sraffa και τον Harrod, η οποία ερμηνεύει τόσο τις επίμονες εμπορικές ανισορροπίες μεταξύ των κρατών, όσο και τις περιοδικές κρίσεις χρεοκοπίας λόγω υπερχρέωσης πολλών αναπτυσσόμενων χωρών εξαιτίας μόνιμων εμπορικών ελλειμμάτων και ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών. Απορρίπτει το συγκριτικό πλεονέκτημα και υποστηρίζει ότι στο διεθνές εμπόριο ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων πραγματοποιείται με τους ίδιους όρους που γίνεται στον καπιταλισμό, όπου τα «ρυθμιστικά κεφάλαια» κάθε κλάδου, δηλαδή τα πιο ανταγωνιστικά, επικρατούν εκτοπίζοντας τα υπόλοιπα (Shaikh, 2016: 509-520, κεφάλαιο 9).

Τέτοιες προσεγγίσεις μοιάζει να δικαιώνουν το επιχείρημα του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Όμως καθώς αυτό συνδέεται άρρηκτα με το επιχείρημα της παγκοσμιοποίησης, είναι αναπόσπαστο τμήμα ενός κανονιστικού επιχειρήματος που υπαγορεύει μια συγκεκριμένη οικονομική πολιτική ελεύθερου εμπορίου, η οποία επιβάλλει σειρά συμπληρωματικών και παράπλευρων πολιτικών απορρύθμισης των αγορών και περιορισμού της κρατικής παρέμβασης. Αντιθέτως στη θέση του Shaikh τα μέτρα πολιτικής είναι προς την πλευρά της κρατικής παρέμβασης (π.χ. υποκατάσταση

εισαγωγών, πολιτικές «νηπιακής βιομηχανίας» κ.ά.), πολιτικές δηλαδή που εφαρμόσαν όλες οι αναπτυγμένες σήμερα χώρες για πολλές δεκαετίες, οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, η Ιαπωνία και Κίνα ακόμα και σήμερα (Chang, 2003· 2008). Δηλαδή σε αντίθεση με τη θεωρία της χωρικής ανταγωνιστικότητας θετικά αποτελέσματα για την ανάπτυξη μπορεί να υπάρξουν με τον έλεγχο του εμπορίου και την κρατική παρέμβαση (Rodrik, 2018).

(3) Χωρική ανταγωνιστικότητα και θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης

Το δεύτερο κεντρικό ζήτημα στο επιχείρημα της χωρικής ανταγωνιστικότητας είναι ποια θεωρία οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να είναι συμβατή με αυτό, δηλαδή να προβλέπει μόνιμη ανάπτυξη με πλήρη απασχόληση και αυξανόμενη ευημερία. Οι θεωρίες ανάπτυξης των κλασικών (Smith, Ricardo) προβλέπουν μια ασταθή αναπτυξιακή πορεία με δυσοίωνη προοπτική που καταλήγει σε μια *στατική κατάσταση* (stationary state), στην οποία η αμοιβή της εργασίας είναι στο όριο επιβίωσης. Ο Marx διαπιστώνει ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που αναπτύσσεται μέσω διαρκών κρίσεων εκμεταλλεύόμενο την εργατική τάξη η οποία για το λόγο αυτό βρίσκεται αντικειμενικά σε αντιπαράθεση με το κεφάλαιο και η οποία εντέλει θα τον ανατρέψει. Ενώ το κενυσιανό μοντέλο Harrod-Domar προβλέπει τελείως ασταθή ανάπτυξη στην «κόψη του ξυραφιού» χωρίς πλήρη απασχόληση (Dobb, 1977).

Οι νεοκλασικές θεωρίες εξωγενούς και ενδογενούς ανάπτυξης/μεγέθυνσης (Barro και Sala-i-Martin, 2004) είναι οι μόνες που προβλέπουν ανάπτυξη σε ένα *μονοπάτι σταθερής-κατάστασης* (steady-state growth) στο οποίο επανέρχονται οι οικονομίες μετά από μια ενδεχόμενη εξωγενή διαταραχή των ρυθμών ανάπτυξης, με πλήρη απασχόληση. Η «εξωγενής» θεωρία της ανάπτυξης του Solow, λόγω των φθινουσών αποδόσεων εμπεριέχει την ευοίωνη πρόβλεψη της σύγκλισης των αναπτυσσόμενων και αναπτυγμένων χωρών. Όμως όλες οι χώρες τελικά καταλήγουν μακροχρόνια σε μια κατάσταση σχεδόν μηδενικής ανάπτυξης την οποία μάλιστα ούτε οι επενδύσεις, ούτε η οικονομική πολιτική μπορούν να επηρεάσουν παρά μόνο εξωτερικά θετικά τεχνολογικά σοκ και η αύξηση του πληθυσμού.

Στην *ενδογενή* εκδοχή τους τα νεοκλασικά μοντέλα ανάπτυξης, λόγω των σταθερών αποδόσεων στο σύνολο της οικονομίας που ενσωματώνουν και των αυξανόμενων αποδόσεων του συντελεστή ανθρώπινο κεφάλαιο (σε διάφορες παραλλαγές, όπως γνώση, τεχνολογία, ιδέες) μπορούν να έχουν σταθερούς ή και αυξανόμενους κατά περίπτωση ρυθμούς ανάπτυξης διαρκώς. Στα μοντέλα αυτά όμως η σύγκλιση αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών και περιφερειών, όχι απλώς δεν είναι διασφαλισμένη, αλλά μπορεί να υπάρχει απόκλιση ακριβώς λόγω της ανάπτυξης μέσω καινοτομιών. Η απασχόληση όπως και στο αρχικό νεοκλασικό μοντέλο είναι εξ υποθέσεως πλήρης, ενώ η διανομή γίνεται επίσης με τον ίδιο νεοκλασικό τρόπο.³

Είναι φανερό ότι τα μοντέλα ενδογενούς ανάπτυξης είναι τα μόνα που μπορούν να συμπληρώσουν το επιχείρημα της χωρικής ανταγωνιστικότητας, καθώς προβλέπουν διαρκείς σταθερούς ή αυξανόμενους ρυθμούς ανάπτυξης που βασίζονται σε μια ενδογενή μεταβλητή, το ανθρώπινο κεφάλαιο, με πλήρη απασχόληση.⁴ Επομένως *στην ολοκληρωμένη μορφή του το επιχείρημα της χωρικής ανταγωνιστικότητας μπορεί να υποστηριχθεί μόνο σε συνδυασμό με τη θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης*, καθώς οι υπόλοιπες θεωρίες ανάπτυξης, δεν προβλέπουν ούτε σταθερότητα, ούτε πλήρη απασχόληση, ούτε μακροχρόνια ανάπτυξη. Επιπλέον η θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης έχει το πλεονέκτημα ότι δεν προβλέπει την ανάγκη κρατικής παρέμβασης και είναι επομένως απολύτως συμβατή με το ελεύθερο εμπόριο και τις πολιτικές που το συνοδεύουν. Καθώς τα μοντέλα ενδογενούς ανάπτυξης δομούνται με ενδογενείς μεταβλητές την τεχνολογία, την καινοτομία, το ανθρώπινο κεφάλαιο και τη γνώση, η άμεση συνέπεια είναι ότι οι μεταβλητές αυτές γίνονται κεντρικές και στην ερμηνεία της χωρικής ανταγωνιστικότητας και κατά συνέπεια αποτελούν τους στόχους πολιτικής για τη βελτίωσή της. Η σημασία τους μάλιστα ενισχύεται, καθώς ο σύγχρονος καπιταλισμός θεωρείται ότι τουλάχιστον στις αναπτυγμένες χώρες έχει μετατραπεί σε μια «οικονομία της γνώσης».

(4) Χωρική ανταγωνιστικότητα και Νέα Περιφερειακότητα

Η συζήτηση για την ανταγωνιστικότητα που παρουσιάστηκε προηγουμένως, επικεντρώθηκε στο εθνικό επίπεδο, με τη Θεωρία Διεθνούς Εμπορίου να την απορρίπτει, τους οπαδούς της παγκοσμιοποίησης να την υπερασπίζονται και με κοινό τόπο των δύο πλευρών την πολιτική ελεύθερου εμπορίου ως πρόταση πολιτικής. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ορθόδοξη θεωρία του Διεθνούς Εμπορίου στην εκδοχή της ως «Νέα Θεωρία Διεθνούς Εμπορίου» δέχεται ότι μέρος του εμπορίου μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών διεξάγεται με όρους ανταγωνιστικότητας, δηλαδή η αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος κάμπτεται όταν οι εμπορικές ανταλλαγές είναι ενδοκλαδικές και εμφανίζονται φαινόμενα αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας (Krugman, 1979· 2009).

Σε ό,τι αφορά όμως το περιφερειακό επίπεδο παραμένει ένα ερώτημα: με ποιους όρους διεξάγεται το εμπόριο και υπάρχει ζήτημα διαπεριφερειακού ανταγωνισμού; Σχετικά με το πρώτο ερώτημα φαίνεται ότι το διαπεριφερειακό εμπόριο διεξάγεται πράγματι με όρους ανταγωνισμού. Ο Ricardo (1817/2002: 134) έκανε σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στο εγχώριο και διεθνές εμπόριο όταν ανέπτυξε τη θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος οριοθετώντας τη λειτουργία της μόνο στις διεθνείς ανταλλαγές. Επίσης ο Ohlin (1933: 10-17) παρόλο που αναφέρεται στο «διαπεριφερειακό εμπόριο» εννοεί κυρίαρχες χώρες καθώς οι «περιφέρειες» στις οποίες αναφέρεται έχουν διαφορετικά νομίσματα και η συναλλαγματική ισοτιμία επηρεάζει το εμπόριο. Επιπλέον και στις δύο προσεγγίσεις κρίσιμο ρόλο παίζει η υπόθεση της ανυπαρξίας κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής, κυρίως της εργασίας, που προφανώς δεν ισχύει εντός της ίδιας χώρας. Έτσι στην περίπτωση των διαπεριφερειακών ανταλλαγών όπου το εμπόριο διεξάγεται με βάση το εθνικό νόμισμα και υπάρχει πλήρης κινητικότητα των συντελεστών, επικρατεί το απόλυτο πλεονέκτημα της πολιτικής οικονομίας του Smith.

Η διαπίστωση ότι το διαπεριφερειακό εμπόριο διεξάγεται στη βάση του απόλυτου ή ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος δεν σημαίνει όμως ότι οι περιφέρειες ή οι πόλεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Όπως σημειώνει η Bristow (2010: 13), ενώ οι περιφέρειες ή οι χώρες

μπορεί να ανταγωνίζονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως η διεκδίκηση κάποιου διεθνούς μεγάλου αθλητικού γεγονότος, για την έδρα κάποιου διεθνούς οργανισμού ή για την προσέλκυση κάποιων κινητών διεθνών επενδύσεων, αυτό δεν εξισώνεται σε καμιά περίπτωση με την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων στην εθνική ή τη διεθνή αγορά προϊόντων. Επιπλέον, οι περιφέρειες είναι μάλλον το πιο ακατάλληλο επίπεδο για να προσδιοριστεί η ανταγωνιστικότητα καθώς βρίσκονται σε ένα μεσο-επίπεδο μεταξύ κράτους και επιχείρησης. Έτσι δεν κατέχουν τους πόρους και τις δυνατότητες του κεντρικού κράτους, του οποίου δεν μπορούν να θεωρηθούν μικρογραφίες, ούτε μπορεί να αναχθούν στο άθροισμα των επιχειρήσεων που βρίσκονται σε αυτές.

Γενικότερα η θέση της χωρικής ανταγωνιστικότητας εμφανίζει τον υπαρκτό ανταγωνισμό διαφορετικών κεφαλαίων για υψηλότερη κερδοφορία, που είναι το κύριο χαρακτηριστικό στον καπιταλισμό, ως ανταγωνισμό μεταξύ κρατών ή περιφερειών (Shaikh, 2016: 504). Η θεωρία της ΝΠ αποδέχεται το επιχείρημα της χωρικής ανταγωνιστικότητας στην ολοκληρωμένη του μορφή, όπως συμπληρώνεται δηλαδή από τη θεωρία ενδογενούς ανάπτυξης και την κυρίαρχη αντίληψη της παγκοσμιοποίησης ως αναπόδραστου αποτελέσματος της «αυθόρμητης» εξέλιξης του οικονομικού συστήματος. Η θεωρητική θεμελίωση του επιχείρηματος όμως είναι διαφορετική μεταξύ διαφόρων εκπροσώπων της.

Ο Camagni (2002) δέχεται τη θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος για το διεθνές εμπόριο μεταξύ χωρών, όμως λόγω της παγκοσμιοποίησης «οι πόλεις και οι περιφέρειες, αντίθετα με την περίπτωση των χωρών, ανταγωνίζονται στη διεθνή αγορά για αγαθά και συντελεστές παραγωγής, στη βάση μιας αρχής απόλυτου πλεονεκτήματος και όχι μιας αρχής συγκριτικού πλεονεκτήματος» (ό.π.: 2407). Έτσι εισάγεται ένας ανεξήγητος και λογικά ασυνεπής δυϊσμός στην ερμηνεία του εμπορίου όπου το συνολικό εξωτερικό εμπόριο της χώρας φαίνεται να υπακούει σε έναν κανόνα, ενώ το εξωτερικό εμπόριο των πόλεων και περιφερειών της χώρας από τις οποίες συγκροτείται σε ένα άλλο.

Μια διαφορετική αλλά εξίσου μερική απόρριψη του συγκριτικού πλεονεκτήματος υπάρχει στον Storper (1997: 196-197), την οποία στηρίζει στη Νέα Θεωρία του Διεθνούς Εμπορίου του Krugman. Το ενδοκλαδικό

εμπόριο εξηγείται από την ύπαρξη πολλών παρόμοιων διαφοροποιημένων προϊόντων που ικανοποιούν τις προτιμήσεις των απαιτητικών καταναλωτικών κοινωνιών των αναπτυγμένων χωρών. Η διαφοροποίηση των προϊόντων αυτών σύμφωνα με τον Storper, απαιτεί συγκεκριμένη και εξειδικευμένη γνώση άμεσα συνδεδεμένη με την παραγωγή τους. Ο ανταγωνισμός και το εμπόριο στην περίπτωση αυτή δεν γίνεται στη βάση του συγκριτικού κόστους αλλά της διαφοροποίησης και της ποιότητας των προϊόντων που η παραγωγή τους βασίζεται στη γνώση. Για το λόγο αυτό άλλωστε οι κλάδοι αυτοί τείνουν να έχουν «πολύ υψηλές οιονεί προσόδους που μπορούν να διανέμονται όχι μόνο με τη μορφή υψηλών αποδόσεων του κεφαλαίου και υψηλών ποσοστών επανεπένδυσης αλλά και με τη μορφή υψηλόμισθων θέσεων εργασίας» (Storper, 1997: 218). Έτσι το εργασιακό κόστος αποσυνδέεται από τον ανταγωνισμό και τα οφέλη διαχέονται ισότιμα ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Αυτό μάλιστα αφορά όχι μόνο συγκεκριμένους νέους δυναμικούς και καινοτόμους κλάδους, αλλά *το σύνολο της οικονομίας* (ό.π.: 199). Με την έννοια αυτή το συγκριτικό πλεονέκτημα που στηρίζεται στο διαφοροποιημένο κόστος παραγωγής δεν ισχύει στις σύγχρονες αναπτυγμένες οικονομίες καθώς έχει αντικατασταθεί από το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που βασίζεται στη γνώση και «είναι αντίθετο με τις προδιαγραφές της ρικαρδιανής θεωρίας» (ό.π.: 197) και με την έννοια αυτή η αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος δεν ισχύει στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Το επιχείρημα αυτό εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως πιο συνεκτικό από του Camagni, καθώς αναφέρεται στις χώρες και όχι μόνο στις περιφέρειες. Είναι όμως εξίσου μερικό, καθώς το ενδοκλαδικό εμπόριο, όπως αναφέρει ο Krugman μιλώντας για τις ΗΠΑ (2009: 570), έφτασε στο απόγειό του στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και έκτοτε μειώνεται με αποτέλεσμα μετά το 2006 να είναι λιγότερο από το μισό του συνολικού διεθνούς εμπορίου της. Αυτό σημαίνει σύμφωνα με τον Krugman (ό.π.) ότι το μεγαλύτερο τμήμα του διεθνούς εμπορίου των ΗΠΑ διεξάγεται με βάση το συγκριτικό πλεονέκτημα.

Σε σχέση με το επιχείρημα της αποσύνδεσης συγκριτικού κόστους και διεθνούς εμπορίου, οι εξελίξεις της παγκόσμιας οικονομίας δείχνουν μάλλον το αντίθετο. Σήμερα το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής καταναλωτικών και ενδιάμεσων αγαθών

έχει μεταφερθεί σε χώρες χαμηλού εργατικού κόστους της Ανατολικής Ασίας, την Κίνα και της Ανατολικής Ευρώπης. Το εργασιακό κόστος δηλαδή παραμένει κεντρικός και αποφασιστικός παράγοντας στον ανταγωνισμό και αυτό αντανακλάται με σαφήνεια στις χωροθετικές αποφάσεις του κεφαλαίου. Μάλιστα ακόμα και για προϊόντα που παράγονται στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης η μείωση του εργατικού κόστους πάντα αποτελούσε και εξακολουθεί να αποτελεί κεντρικό στοιχείο του ανταγωνισμού. Στην περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας», από τα μέσα του 1990 και μετά, ο παράγοντας του εργατικού κόστους ήταν αυτός που οδήγησε στην κρίση μόλις πλέον δεν ήταν δυνατή η υποτίμηση του νομίσματος της Ιταλίας (Hadjimichalis, 2006β· Dunford και Greco, 2006). Το ίδιο συμπέρασμα για τη σημασία του κόστους εργασίας προκύπτει αν ληφθεί υπόψη η ένταση της λιτότητας και η μείωση των μισθών που επιβλήθηκαν στις χώρες της Νότιας Ευρώπης μετά την κρίση του 2008, όπου η «ανάκτηση της ανταγωνιστικότητάς» τους συνδέθηκε ευθέως με την «εσωτερική υποτίμηση» της αξίας της μισθωτής εργασίας.⁵ Το ίδιο συνέβη και στη Γερμανία το 2003, σε μια περίοδο «ομαλότητας», με τη λεγόμενη Ατζέντα 2010, με την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και του κοινωνικού κράτους. Φαίνεται δηλαδή ότι ο μισθός και η ευελιξία της αγοράς εργασίας παραμένουν κεντρικά στοιχεία στη διαδικασία της παραγωγής και της συσσώρευσης όχι μόνο στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες αλλά και στις σύγχρονες αναπτυγμένες «οικονομίες της γνώσης».

(5) Παγκοσμιοποίηση, χωρική ανταγωνιστικότητα και περιφερειακή πολιτική

Η περιφερειακή πολιτική που προτείνει η ΝΠ προκύπτει άμεσα από το κύριο επιχείρημά της, ότι η βασική χωρική μονάδα γύρω από την οποία οργανώνεται η οικονομία είναι η περιφέρεια. Βασική προϋπόθεση για τη θεμελίωση ενός τέτοιου επιχειρήματος, όπως και άμεση συνέπειά του είναι η αποδοχή της κυρίαρχης εκδοχής της παγκοσμιοποίησης. Η ανάδειξη της περιφέρειας σε βασικό χωρικό συντελεστή ανάπτυξης σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία υπογραμμίζει αντιστρόφως την «αδυναμία του κράτους». Το εθνικό κράτος είναι αδύναμο λόγω της παγκοσμιοποίησης, καθώς οι αγορές συγκροτούνται παγκόσμια και τα παραγω-

γικά συστήματα δεν έχουν πλέον εθνικές χωρικές αναφορές. Έτσι η οικονομία δεν μπορεί πλέον να ελεγχθεί από τους μηχανισμούς του κράτους, ενώ το περιφερειακό επίπεδο γίνεται τμήμα του παγκόσμιου με το οποίο συνδέεται και αλληλεπιδρά άμεσα χωρίς την ανάγκη της διαμεσολάβησης του εθνικού επιπέδου. Η παγκόσμια οικονομία αποκτά έτσι τα χαρακτηριστικά ενός «περιφερειακού κόσμου χωρίς σύνορα» (Ohmae, 1990· 1995· Storper, 1997). Η «περιφέρεια» αυτή όμως δεν έχει κάποιο σαφή προσδιορισμό και γι' αυτό μπορεί να αφορά αδιάκριτα διάφορες κλίμακες χώρου (πόλεις, μητροπολιτικές περιοχές, περιφέρειες). Οι περιφέρειες και οι πόλεις έτσι βρίσκονται αντιμέτωπες μεταξύ τους σε ένα παγκόσμιο ανταγωνισμό για την κυριαρχία στις αγορές προϊόντων και την προσέλκυση κεφαλαίων, όπου οι πιο ανταγωνιστικές επικρατούν.

Η κάθε περιφέρεια θεωρείται ότι έχει τη μοναδικότητά της, από την οποία πηγάζει η ανταγωνιστικότητά της που προκύπτει όχι τόσο από τους λεγόμενους «σκληρούς» συντελεστές της ανάπτυξης όπως το κεφάλαιο, η εργασία, οι υποδομές ή οι φυσικοί πόροι, αλλά από ένα σύνολο ετερογενών, θεωρούμενων «ήπιων», παραγόντων που συνοψίζονται συνήθως κάτω από τον όρο «θεσμοί». Η ιδιαιτερότητά της προκύπτει από το γεγονός ότι παρέχει σειρά «ανταγωνιστικών “περιβαλλοντικών” εργαλείων στις ατομικές επιχειρήσεις [καθώς και] στη συσσώρευση γνώσης» με το κοινωνικό κεφάλαιο να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο (Camagni, 2002: 2396-2397). Με παρόμοιο τρόπο «η περιφέρεια είναι ο τόπος (locus) των ... “μη εμπορεύσιμων αλληλεξαρτήσεων” [...] αυτές οι σχέσεις συνιστούν ειδικά-για-την-περιφέρεια περιουσιακά στοιχεία στην παραγωγή» (Storper, 1997: 5).

Η περιφέρεια με την προσέγγιση αυτή τοποθετείται στο χωρικό ανταγωνισμό με βάση είτε την ικανότητα διαρκούς μάθησης που κατέχει, δηλαδή ως «μαθησιακή περιφέρεια» (Morgan, 1997), είτε τη «θεσμική της πυκνότητα» (Amin και Thrift 1995) είτε το «εδαφικό της κεφάλαιο» (Camagni, 2008). Έτσι όμως τα ευρύτερα παραγωγικά συστήματα στα οποία εντάσσονται και λειτουργούν, δηλαδή η οικονομία στο σύνολό της (εθνική ή περιφερειακή) και οι διεθνείς της διασυνδέσεις, υπάρχουν μόνο ως ιμπρεσιονιστικό υπόβαθρο το οποίο δεν έχει ενεργό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία. Το ίδιο συμβαίνει και με το κράτος, το οποίο κατά παράδοξο τρόπο επανεμφανίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις με τη μορφή του «τοπικού

κράτους» (αναφορικά με το ζήτημα της χωρικής διακυβέρνησης ή διαβούλευσης με άλλους τοπικούς θεσμούς) χωρίς όμως να το συνοδεύει κάποια προσπάθεια θεωρητικοποίησης, ιδιαίτερα ως προς τη σχέση του με το κεντρικό κράτος (Γεωργαντάς, 2002).

Εκτός όμως από το κράτος, με τις δημοσιονομικές λειτουργίες του και τις μακροοικονομικές επιπτώσεις που τις συνοδεύουν, απουσιάζουν από τη συζήτηση ως αναλυτικές κατηγορίες το κεφάλαιο και η εργασία. Σε κάποιες μόνο εκδοχές της ΝΠ, ένα ειδικό τμήμα του εργατικού δυναμικού, η «δημιουργική τάξη» αναλαμβάνει ως μαγνήτης να προσελκύσει το καινοτόμο και δυναμικό κεφάλαιο στις πόλεις όπου επιλέγει να κατοικήσει (Florida, 2012). Οι νεο-Σουμπετεριανές βάσεις της θεωρίας την οδηγούν στην εισαγωγή του κεφαλαίου αλλά μόνο με την ειδική μορφή της επιχειρηματικότητας και του επιχειρηματία ως πρωταγωνιστή της ανάπτυξης και της καινοτομίας, αποσιωπώντας ταυτόχρονα τον κρίσιμο ρόλο του κράτους στη χρηματοδότηση και παραγωγή καινοτομίας σε πολλούς τομείς όπως οι επικοινωνίες, το διαδίκτυο, τα φάρμακα, οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας κ.ά. (Mazzukato, 2015). Ενώ οι νεο-θεσμικές της αναφορές καταλήγουν στη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου ως το θεμέλιο πάνω στο οποίο χτίζονται οι θεσμοί της περιφέρειας και επομένως η ανταγωνιστικότητά της. Με τον τρόπο αυτό όμως η υπανάπτυξη και η έλλειψη ανταγωνιστικότητας είναι ευθύνη όλης της τοπικής κοινωνίας καθώς χαρακτηρίζεται από έλλειψη εμπιστοσύνης και έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο όμως σύμφωνα με τον κύριο εισηγητή της θεωρίας χρειάζεται εκατοντάδες χρόνια για να «συσσωρευτεί» (Putnam, 1993: Chapter 5).⁶

Κεντρικός στόχος της περιφερειακής πολιτικής που προτείνεται για τις αναπτυγμένες αλλά και τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες είναι η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς τους. Αυτό για τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες μπορεί να γίνει με την υιοθέτηση ή μεταφορά του παραδείγματος των «επιτυχημένων περιφερειών», κυρίως με την ενίσχυση των θεσμικών παραγόντων που υποστηρίζουν την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία. Η κρατική παρέμβαση στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών μετασχηματίζεται από την παροχή πόρων και την υλοποίηση συγκεκριμένων έργων για την ανάπτυξη των περιοχών, σε «εμψυχωτή» της ανάπτυξης. Ειδικότερα οι αποκεντρωμένες περιφερειακές (αυτο-)διοικήσεις αλλά και άλλοι «ενδιάμεσοι

φορείς» (όπως αναπτυξιακές εταιρείες) προτείνεται να αναλάβουν σημαντικό ρόλο κυρίως ως «υποκινητές-οργανωτές της συζήτησης» μεταξύ των δρώντων και ως «κατασκευαστές του νοήματος» (Morgan και Nauwelaers 1999: 11-14). Η πολιτική αυτή συνοψίζεται με τις «λέξεις-κλειδιά [...] δίκτυα, ευελιξία, αποκέντρωση, συνεργασία, έρευνα και ανάπτυξη, ανθρωπινό κεφάλαιο και κατάρτιση» (Storper 1997: 279).

Η μετακίνηση αυτή της περιφερειακής πολιτικής αποδόθηκε στην παγκοσμιοποίηση καθώς «ακόμα και αν θα μπορούσε να είναι κοινωνικά επιθυμητό να ακολουθηθούν οι Μαρξιστικές ή Κεϋνσιανές πολιτικές σε παγκόσμια κλίμακα ... δεν υπάρχουν οι θεσμικές δομές που να είναι ικανές να το φέρουν σε πέρας και κάθε έθνος που θα το δοκιμάσει μόνο του θα τιμωρηθεί σκληρά από τις χρηματοοικονομικές αγορές» (ό.π.: 264). Εκτός όμως από την παγκοσμιοποίηση, η κρατική παρέμβαση θεωρείται αναποτελεσματική καθώς «[γ]νωρίζουμε από την εμπειρία ότι οι προστατευτικές πολιτικές και οι μακροοικονομικές προσαρμογές δεν έχουν πετύχει να δημιουργήσουν τις εξωτερικές οικονομίες ή οικονομίες κλίμακας στις βραδυπορούσες οικονομίες που θα διασφάλιζαν τη βιώσιμη ανάπτυξή τους. Αυτό οφείλεται στις αβεβαιότητες που οδηγούν σε αποτυχίες της αγοράς οι οποίες δεν μπορούν να διορθωθούν από το κράτος όταν αναλαμβάνει κεντρικό ρόλο» (Storper, κ.ά., 1998: 8). Ενώ ακόμα και *οι μακροοικονομικές πολιτικές λιτότητας είναι αναγκαίες και επιθυμητές «για λόγους σταθεροποίησης [...] και ανάκτησης της εμπιστοσύνης που μπορεί να οδηγήσει ακόμα και σε θετικές αλλαγές στους τοπικούς άτυπους κανόνες»* (ό.π.: 3).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η αντίληψη για την παραδοσιακή αντίθεση που βρίσκεται στον πυρήνα της περιφερειακής πολιτικής, ανάμεσα στην *αποδοτικότητα* και την *ισότητα* των ασκούμενων πολιτικών ή ανάμεσα στην *ανταγωνιστικότητα* και τη *συνοχή* σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία. Κάθε περιφέρεια θεωρείται ότι έχει αντικειμενικά ενδογενείς δυνατότητες να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητά της. Αν το αποτέλεσμα της περιφερειακής πολιτικής είναι θετικό, τότε η αυξημένη ανταγωνιστικότητα της περιφέρειας θα συμβάλλει στη συνολική εθνική ανάπτυξη και επομένως οι όποιοι πόροι μετακινούνται προς αυτήν αξιοποιούνται αποδοτικά και δεν πρέπει να θεωρούνται αναδιανεμητικοί. Έτσι η παραδοσιακή αυτή αντίθεση στο πεδίο της πολιτικής παύει να υπάρχει, καθώς όλες

οι παρεμβάσεις που γίνονται για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας έχουν τελικά ως αποτέλεσμα την αποδοτικότητα (Camagni και Capello, 2014). Σε περιπτώσεις όμως αποτυχίας, σύμφωνα με τη νεο-θεσμικής λογικής ερμηνεία της ΝΠ, φταίνει οι ίδιοι οι τοπικοί θεσμοί των περιοχών που είναι «ακατάλληλοι», καθώς χαρακτηρίζονται από προβλήματα «θεσμικής σκλήρυνσης, πελατειακής συμπεριφοράς, διαφθοράς και διάχυτη προσοδοθηρία από ανθεκτικές τοπικές ελίτ που έχουν κίνητρο να μπλοκάρουν την καινοτομία» (Farole, κ.ά., 2011: 1098). Με την έννοια αυτή *δεν φταίει το είδος των ασκούμενων πολιτικών αλλά οι ίδιες οι λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες που δεν μπορούν να ξεφύγουν από την υπανάπτυξή τους*.

(6) Η κρίση του 2008 και οι συνέπειές της για την περιφερειακή θεωρία και πολιτική

Οι θεωρητικές αυτές θέσεις και προτάσεις πολιτικής της ΝΠ είχαν σημαντική επιρροή στις πολιτικές που εφαρμόζει η Ευρωπαϊκή Ένωση τις τελευταίες δύο τουλάχιστον δεκαετίες. Η «Στρατηγική της Λισσαβόνας» (2000) της ΕΕ έδωσε κεντρική θέση στο στόχο της ανταγωνιστικότητας και της καινοτομίας, με αποτέλεσμα την υπαγωγή των στόχων με κοινωνική διάσταση, όπως η συνοχή, «στην αποτελεσματικότητα της αγοράς» που αποτελεί «ουσιώδες χαρακτηριστικό της νεοφιλελεύθερης στροφής των ευρωπαϊκών πολιτικών μετά το 2000» (Θωΐδου και Φουτάκης, 2006: 31).

Αποτελεί ίσως ειρωνεία της ιστορίας ότι την περίοδο που οι πολιτικές αυτές γίνονται επίσημες πολιτικές της ΕΕ το αρχετυπικό παράδειγμα των «βιομηχανικών περιοχών της Τρίτης Ιταλίας» το οποίο είχαν εξιδανικεύσει οι θεωρητικοί της ΝΠ, έχει ήδη αρχίσει να καταρρέει (Hadjimichalis, 2006β· Dunford και Greco, 2006). Η κριτική στάση που κράτησαν αρκετοί απέναντι στη λεγόμενη «πολιτιστική στροφή» στην οικονομική γεωγραφία από τη ΝΠ και τις πολιτικές που προτείνονταν (Lovering, 1999· Markusen, 1999· Hadjimichalis, 2006α), δεν είχε πάντως κάποια επίδραση στις κατευθύνσεις που επικράτησαν.

Η περιφερειακή πολιτική της ΕΕ με άξονα τη χωρική ανταγωνιστικότητα μεταλλάσσει το περιεχόμενο της προτάσσοντας στόχους ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας με έμφαση στο ρόλο της τεχνολογικής

καινοτομίας, παρά περιφερειακής σύγκλισης (Vanthillo, κ.ά., 2021). Έτσι μετεξελέγχθηκε «από μια αντισταθμιστική πολιτική για τις μειονεκτούσες ευρωπαϊκές περιφέρειες το 1975, σε μια πολιτική για την προώθηση της ανταγωνιστικότητας σε όλες τις περιφέρειες» (Polverari, 2013). Στην ίδια λογική, μετά το 2010 και το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης η πολιτική συνοχής, επικυρώνοντας τη νεοφιλελεύθερη στροφή της ΕΕ, υποστηρίζει τις πολιτικές για τη χωρική ανταγωνιστικότητα στο πλαίσιο της στρατηγικής Ευρώπη 2020 ενώ οι προτεραιότητές της παύουν να είναι χωρικές και γίνονται θεματικές.

Αυτό συμβαδίζει με τη λεγόμενη τοποκεντρική (place-based) προσέγγιση της ανάπτυξης (Barca, 2009) που δίνει έμφαση στα χαρακτηριστικά των περιοχών τα οποία ενεργοποιούν και τις ιδιαίτερες δυνατότητές τους και θέτει υπό αμφισβήτηση την καταλληλότητα των προγραμματικών περιφερειών ως «μονάδων παρέμβασης». Αυτό γίνεται σε συνδυασμό με την πρόσβαση όλων των χωρών της ΕΕ στις δυνατότητες της πολιτικής συνοχής, με την έννοια της εξασφάλισης πόρων για την αντιμετώπιση κινδύνων και την αξιοποίηση ευκαιριών. Έτσι η πολιτική συνοχής μεταφέρεται από ένα πλαίσιο για την αντιμετώπιση περιφερειακών ανισοτήτων σε ένα πλαίσιο για την απελευθέρωση της τοπικής ανάπτυξης και του τοπικού δυναμικού με έμφαση στο ρόλο των λειτουργικών περιοχών. Οι λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες δεν είναι πλέον οι μοναδικοί αποδέκτες της διαρθρωτικής βοήθειας. Οι στόχοι που καλούνται να υλοποιήσουν όλο και περισσότερο αντιστοιχούν σε δυνατότητες και πρακτικές περισσότερο ανεπτυγμένων περιφερειών, οι οποίες ήταν αυτές που κυρίως επικεντρώθηκαν σε άυλες δράσεις προσανατολισμένες στην οικονομία της γνώσης (Θωίδου και Φουτάκης, 2014).

Για την περίοδο 2021-27, σύμφωνα με τον Mendez κ.ά. (2019: 19, 34), η έλλειψη στρατηγικού πλαισίου θα οδηγήσει στην επικράτηση των θεματικών προτεραιοτήτων και την υπονόμηση της πολιτικής συνοχής, ενώ η έμφαση στη χρηματοδότηση της καινοτομίας σε βάρος των υποδομών θα δημιουργήσει προβλήματα στις φτωχότερες χώρες και περιφέρειες. Η στρατηγική της «έξυπνης εξειδίκευσης» (smart specialization), παρόλο που επινοήθηκε ως πολιτική καινοτομίας για το σύνολο της ΕΕ (Foray και van Ark, 2007), δηλαδή ως μια οριζόντια τομεακού/θεματικού χαρακτήρα πολι-

τική, έχει συνδεθεί με την τοποκεντρική προσέγγιση ήδη από την προγραμματική περίοδο 2014-20. Στην περίοδο 2021-27 χρησιμοποιείται ξανά ως η βασική στρατηγική για παράδειγμα για τη δημιουργία «διαπεριφερειακών καινοτόμων επενδύσεων» (ΕΕ, 2020), παρόλο που αυτού του τύπου οι αναπτυξιακές στρατηγικές έχουν οδηγήσει «στην αύξηση των χωρικών ανισοτήτων στην Ευρώπη» (Vanthillo, κ.ά., 2021, 215) και επιπλέον υπάρχουν σοβαρά ερωτηματικά για την εννοιολογική συγκρότηση της έξυπνης εξειδίκευσης και το αν διαφοροποιείται από παλαιότερες πολιτικές περιφερειακής καινοτομίας (Hassink και Gong, 2019).

Η κρίση του 2008 όπως και η τρέχουσα κρίση της πανδημίας ήταν καταλυτικές, καθώς αποκάλυψαν τις αδυναμίες τόσο της κυρίαρχης νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που ακολουθήθηκαν, όσο και της ΝΠ, που σε μεγάλο βαθμό στηρίχθηκαν σε αυτές. Οι αδυναμίες αυτές συνοψίζονται στα ακόλουθα πέντε σημεία:

Πρώτον, φάνηκε ότι η παγκοσμιοποίηση δεν λειτουργεί αδιαφοροποίητα ως μια ενιαία παγκόσμια αγορά, αλλά διαμεσολαμβάνεται από το εθνικό επίπεδο και τις παγκοσμίου επιπέδου περιφερειακές οικονομικές ολοκληρώσεις χωρών όπως η ΕΕ, η Ανατολική Ασία και η Βόρεια Αμερική. Μια προσέγγιση δηλαδή που βρίσκουμε στην κριτική ανάγνωση της παγκοσμιοποίησης των Hirst και Thomson ως «υπερεθνική περιφερειοποίηση της Τριάδας», δηλαδή των μεγάλων αυτών υπερεθνικών συσσωματώσεων (Hirst, κ.ά., 2009). Η κρίση του 2008, δηλαδή, παρόλο που έλαβε παγκόσμιες διαστάσεις είχε επίκεντρο τις ΗΠΑ, στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά επηρέασε λιγότερο ή καθόλου τις χώρες της Ανατολικής Ασίας. Αντίστοιχα, η κρίση της Ανατολικής Ασίας πριν το 1998 δεν επηρέασε ιδιαίτερα την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις ΗΠΑ. Αντίθετα οι περιφέρειες των χωρών που επλήγησαν από την κρίση επηρεάστηκαν σημαντικά ανεξάρτητα από το πόσο «ανταγωνιστικές» ή «καινοτόμες» ήταν, ακολουθώντας τη μοίρα των χωρών στις οποίες ανήκουν. Οι περιφέρειες (και οι πόλεις) δηλαδή δεν συμμετέχουν στην παγκοσμιοποίηση αυτόνομα, αλλά η συμμετοχή τους διαμεσολαμβάνεται από τα εθνικά κράτη και οι «ενδογενείς» δυνατότητες ανάπτυξής τους συναρτώνται από εθνικούς μακροοικονομικούς επικαθορισμούς. Έτσι ο

«περιφερειακός κόσμος χωρίς σύνορα» έχει περισσότερο χαρακτηριστικά ιδεολογικής κατασκευής.

Δεύτερο, η παγκοσμιοποίηση μετά την κρίση του 2008 βρίσκεται σε υποχώρηση. Οι ΗΠΑ μετά το 2016 βρίσκονται σε φάση αναδίπλωσης προτάσσοντας τον εμπορικό προστατευτισμό, ενώ στην Ευρώπη η Μεγάλη Βρετανία αποχώρησε οριστικά από την ΕΕ σηματοδοτώντας έτσι μια εθνική αναδίπλωση απέναντι στην «παγκοσμιοποίηση» της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η τρέχουσα παγκόσμια κρίση της πανδημίας οδήγησε όλα τα κράτη σε μια εθνικιστική αντιμετώπιση του προβλήματος ενώ ανέδειξε το πόσο εύθραυστες είναι οι παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και την ανάγκη για αυτάρκεια των χωρών σε σειρά κρίσιμων προϊόντων. Επιπλέον μετά το 2010 διαφαίνεται μια επιβράδυνση του παγκόσμιου εμπορίου (Constantinescu, κ.ά., 2015) που συνδυαστικά με τα προηγούμενα φαίνεται να διαμορφώνουν μια τάση *απο-παγκοσμιοποίησης* (deglobalisation) (Livesey, 2018).

Τρίτο σημείο είναι ανάδειξη της σημασίας του κράτους σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση. Τα κράτη αναδείχθηκαν από την κρίση ως οι ρυθμιστές και οι στυλοβάτες της παγκοσμιοποίησης και των εθνικών τους οικονομιών παρεμβαίνοντας αποφασιστικά για τη διάσωσή τους την περίοδο της κρίσης. Το ίδιο συμβαίνει και με την τρέχουσα υγειονομική και συνακόλουθη οικονομική κρίση λόγω της πανδημίας της Covid-19. Τα κρατικά συστήματα υγείας και η κρατική χρηματοδότηση της έρευνας για την υγεία είναι αυτά που επιστρατεύονται για την υπεράσπιση της ζωής και της υγείας των πολιτών ενώ τεράστιοι κρατικοί πόροι διοχετεύονται για τη διάσωση επιχειρήσεων και τη στήριξη των εργαζομένων. Η υποτιθέμενη «αδυναμία του κράτους» απέναντι στις παγκόσμιες αγορές σχετίζεται επομένως περισσότερο με επιλογές πολιτικής παρά με αντικειμενικά οικονομικά δεδομένα. Έτσι και η απόρριψη των «μαρξιστικών και κεϋνσιανών» οικονομικών και περιφερειακών πολιτικών δεν οφείλεται στους εξωτερικούς «καταναγκασμούς της παγκοσμιοποίησης» ή στην «αποτυχία του κράτους» όταν αυτό παρεμβαίνει για να διορθώσει τις «αποτυχίες της αγοράς», όπως αιτιολογεί η ΝΠ την απόρριψη των παρεμβατικών πολιτικών, αλλά απλώς σε διαφορετικές επιλογές πολιτικής και θα πρέπει ως τέτοιες να αναγνωριστούν.

Τέταρτο, όλες οι εκδοχές της θεωρίας ενδογενούς ανάπτυξης απαξιώθηκαν καθώς έγινε φανερό ότι και

οι θεωρούμενες πιο αναπτυγμένες και ανταγωνιστικές οικονομίες όπως των ΗΠΑ και της ΕΕ δεν είναι σε θέση να διατηρήσουν ένα σταθερό ρυθμό ανάπτυξης με πλήρη απασχόληση. Αντιθέτως, η ανάπτυξη παράγει περιοδικές κρίσεις και υψηλή ανεργία. Από την πλευρά αυτή όλες οι εκδοχές της νεοκλασικής θεωρίας ενδογενούς (και εξωγενούς) ανάπτυξης διαψεύστηκαν από τα γεγονότα. Όπως συνόψισε τις συνέπειες της κρίσης για τη θεωρία ενδογενούς ανάπτυξης ο Krugman (2013), ήταν μια «διανοητική φούσκα που έσκασε από μόνη της». Αν όμως καμιά «ορθόδοξη» θεωρία ανάπτυξης δεν μπορεί να «διαβεβαιώσει» ότι μπορεί να υπάρχει σταθερή ανάπτυξη και πλήρης απασχόληση, τότε το επιχείρημα της ανταγωνιστικότητας δεν μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά ως πρόταση οικονομικής της ευημερίας. Πολύ χειρότερα μάλιστα, που οι κλασικές θεωρίες ανάπτυξης και ειδικά η μαρξιστική επιμένουν ότι η ανάπτυξη στον καπιταλισμό χαρακτηρίζεται εγγενώς από αστάθεια, από τη δημιουργία κρίσεων και από την ύπαρξη ενός «μόνιμου εφεδρικού στρατού» ανέργων. Έτσι τα εμπορικά πλεονάσματα, ο βασικός στόχος της χωρικής ανταγωνιστικότητας, ακόμα και αν μπορούν να επιτευχθούν δεν μπορούν να διασφαλίσουν την ευημερία μιας κοινωνίας, αν η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι άνιση, ασταθής, παράγει κρίσεις και δεν δημιουργεί πλήρη απασχόληση.

Τέλος, ένα έμπτο σημείο που θα μπορούσε να διατυπωθεί με τη μορφή ερευνητικής υπόθεσης είναι ότι οι «οικονομίες της γνώσης» φαίνεται ότι δεν είναι οικονομικά βιώσιμες. Η κρίση αποκάλυψε την τεράστια υπερχρέωση πολλών κρατών όσο και επιχειρήσεων και νοικοκυριών στις θεωρούμενες ως αναπτυγμένες «οικονομίες της γνώσης» των ΗΠΑ και της ΕΕ. Μάλιστα ο δανεισμός σε παγκόσμιο επίπεδο ως ποσοστό του παγκόσμιου ΑΕΠ συνεχίζει να αυξάνει και μετά την περίοδο της κρίσης (MGI, 2015), ενώ η υπερχρέωση των κρατών διευρύνθηκε περαιτέρω λόγω της πανδημίας του 2020. Δηλαδή η οικονομική κρίση του 2008, εκτός από την ανάγνωσή της σε ένα πρώτο επίπεδο, ως κρίση των ενυπόθηκων δανείων χαμηλής εξασφάλισης, ως κρίση των τραπεζών και ως δημοσιονομική κρίση των κρατών στη συνέχεια, σε ένα βαθύτερο επίπεδο μπορεί να θεωρηθεί και ως *κρίση των οικονομιών της γνώσης* οι οποίες δεν μπορούν να αναπαραχθούν αναπτυξιακά παρά μόνο μέσω διαρκώς

αυξανόμενης πίστωσης τόσο των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων όσο και του κράτους.

(7) Προς μια αλλαγή θεωρητικού παραδείγματος:

Οι συνέπειες αυτές της κρίσης φαίνεται ότι άφησαν την επικρατούσα περιφερειακή θεωρία και πολιτική ανεπηρέαστη. Όπως διαπιστώνουν οι Hadjimichalis και Hudson (2014: 212) στα χρόνια που ακολούθησαν την κρίση υπάρχει «μια σχεδόν ένοχη σιωπή» των οικονομικών γεωγράφων, των χωροτακτών και των σχεδιαστών πολιτικής που στηρίζουν τις κυρίαρχες απόψεις για την περιφερειακή πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επισημαίνουν ότι δεν υπήρξε κάποια κριτική αποτίμηση της θεωρίας από τους πρωταγωνιστές της υπό το φως της κρίσης και των συνεπειών της για την άνιση χωρική ανάπτυξη στην Ευρώπη, ίσως, ούτε κατανόηση του ίδιου του φαινομένου. Διαπιστώνουν τελικά ότι υπάρχει μια συνολική κρίση των κυρίαρχων θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης, περιλαμβάνοντας τόσο τη «Νέα Οικονομική Γεωγραφία» όσο και τη «Νέα Περιφερειακότητα», και απευθύνουν κάλεσμα για αλλαγή θεωρητικού παραδείγματος. Με την άποψη αυτή συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό και ο Ron Martin (2015: 254) που αποδίδει την αδυναμία κατανόησης της κρίσης από τους περιφερειακούς επιστήμονες και τους οικονομικούς γεωγράφους στην εγκατάλειψη εννοιών και θεωρητικοποιήσεων σχετικά με τη «συνδυσασμένη και άνιση ανάπτυξη» και των «θεμελιωδών μηχανισμών και δομών που στηρίζουν την καπιταλιστική μεγέθυνση». Αυτό το αποδίδει στο ότι δόθηκε «υπερβολική προσοχή στις επιτυχημένες ιστορίες [περιφερειών], στις περιφέρειες υψηλής τεχνολογίας, στα clusters [...] ενώ συγκριτικά δόθηκε μικρότερη προσοχή στις προβληματικές περιφέρειες και πόλεις» και στο ότι οι περιφερειακές σπουδές και η οικονομική γεωγραφία «παραπαύουν [...] από τη μια έννοια στην άλλη». Έτσι τις προηγούμενες δεκαετίες θεωρήθηκαν ως σημαντικές έννοιες «τη μια στιγμή τα περιφερειακά συστήματα καινοτομίας, την άλλη οι μαθησιακές περιφέρειες, την επόμενη τα clusters, μετά οι αλυσίδες προσφοράς, πιο πρόσφατα η έξυπνη εξειδίκευση, τα παγκόσμια δίκτυα παραγωγής, η περιφερειακή ανθεκτικότητα και ούτω καθεξής» (ό.π.: 254-255).

Φαίνεται, ότι είκοσι χρόνια μετά δικαιώνεται η αυστηρή κριτική που διατύπωσε η Ann Markusen

(1999) για την κατάσταση της θεωρίας στο πεδίο των κριτικών περιφερειακών σπουδών, θεωρώντας ότι η νέα και ανερχόμενη «σχολή» της ΝΠ χαρακτηριζόταν από «ασαφείς έννοιες, πενιχρές αποδείξεις [και] απόσταση από την πολιτική» κάνοντας κριτική σε δομικές της έννοιες όπως «η ευέλικτη εξειδίκευση», οι «παγκόσμιες πόλεις», οι «δικτυώσεις» και το «κοινωνικό κεφάλαιο». Ενώ τόνιζε ότι, η έρευνα για τις πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης «δεν θα πρέπει να ενδιαφέρεται μόνο για την αποτελεσματικότητα αλλά επίσης και για κανονιστικούς στόχους που γενικά θεωρούνται προοδευτικοί: ισότητα· δημοκρατία· ανθρωπινα δικαιώματα· περιβαλλοντικά φιλική ανάπτυξη» (ό.π.: 873).

Πάντως, έστω και αρκετά χρόνια μετά την κρίση, φαίνεται να υπάρχει κάποια περιορισμένη ανταπόκριση στις κριτικές αυτές, καθώς αναγνωρίζεται (εκ νέου) από ορισμένους η σημασία της άνισης χωρικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα ως συνέπεια της κρίσης και του ρόλου της πολιτικής και του νεοφιλελευθερισμού στη συγκρότηση της παγκοσμιοποίησης, όπως και μια προσπάθεια να συζητηθεί ξανά η έννοια της ανάπτυξης με κριτικό τρόπο, χωρίς όμως εμφανείς (ακόμα) μετατοπίσεις από τις θεωρητικές βάσεις που συγκρότησαν το κυρίαρχο θεωρητικό ρεύμα στην οικονομική γεωγραφία και την περιφερειακή επιστήμη τα τελευταία είκοσι πέντε σχεδόν χρόνια (Pike, κ.ά., 2017). Ενδεχομένως η αναγνώριση από κάποιους άλλους ότι «η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία ή ένα πρόγραμμα που κατά μεγάλο μέρος έχει σκοπίμως προωθηθεί και υπερασπιστεί από ξεχωριστά κράτη, πολυεθνικές εταιρείες και σημαντικούς διεθνείς οργανισμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα, που όλοι κινητοποιούνταν από την πίστη στα οφέλη των ελεύθερων αγορών και του ελεύθερου εμπορίου» (Martin, κ.ά., 2018), να αποτελεί τη βάση μιας πιο διευρυμένης συζήτησης στα πεδία της περιφερειακής επιστήμης και της οικονομικής γεωγραφίας, για την ανάγκη κριτικής αξιολόγησης των κεντρικών εννοιών τους και αναπροσανατολισμού της κυρίαρχης θεωρίας και των στόχων και μέσων πολιτικής.

Σημειώσεις

2. Για την επικρατούσα αντίληψη της παγκοσμιοποίησης βλ. Ohmae (1995), Friedman (1999· 2005), Bhagwati (2004). Για μια αναλυτική διαπραγμάτευση του θέματος, Φουτάκης, 2019: 23-90.
3. Κριτική παρουσίαση στο Pasinetti, 2000. Αναλυτική συζήτηση όλων των θεωριών στο Φουτάκης, 2019: 148-183.
4. Τα νεοκλασικά μοντέλα ενδογενούς ανάπτυξης/μεγέθυνσης δεν πρέπει να συγχέονται με τα ομώνυμα μοντέλα ενδογενούς περιφερειακής ανάπτυξης που αφορούν την ανάπτυξη των περιφερειών με αξιοποίηση των πόρων και πλεονεκτημάτων των ίδιων των περιφερειών.
5. Για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανάλυση της κρίσης με έμφαση στη Νότια Ευρώπη που αναδεικνύει την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη ως μια από τις κύριες αιτίες της βλ. Hadjimichalis, 2018.
6. Για μια κριτική παρουσίαση της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου στο πλαίσιο της ΝΠ βλ. Φουτάκης, 2004.

Αναφορές

- Amin, A., και Thrift, N. (1995) “Institutional issues for the European regions: from markets and plans to socio-economics and powers of association”, *Economy and Society*, 24(1), σ. 41-66.
- Baldwin, R. E. (2008) *Development and Testing of Heckscher-Ohlin Trade Models: a Review*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Barca F. (2009) *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent report prepared at the request of Danuta Hubner, Commissioner for Regional Policy (https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf).
- Barro, R.J., και Sala-I-Martin, X. (2004) *Economic Growth*, Second Edition, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Bhagwati, J. (2004) *In Defense of Globalization*, Oxford University Press, New York.
- Bristow, G. (2010) *Critical Reflections on Regional Competitiveness: Theory, policy and practice*, Routledge, Abingdon, UK.
- Γεωργαντάς, Η. (2002) *Τοπικό κράτος και τοπικότητα: στα ίχνη δύο συζητήσεων*, Ίδρυμα Σάκης Καραγιωργας, Αθήνα.
- Camagni, R. (2002) “On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading?”, *Urban Studies*, Vol. 39, (13), σ. 2395-2411.
- Camagni, R. (2008) “Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital”, στο R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, και U. Fratesi (επιμ.), *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies*, Springer-Verlag, Berlin και Heidelberg, σ. 33-47.
- Camagni, R., και Capello, R. (2014) “Rationale and design of EU cohesion policies in a period of crisis”, *Regional Science Policy & Practice*, 7(1), 25-47.
- Chang, H-J. (2003) *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press, London.
- Chang, H-J. (2008) *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*, Bloomsbury Press, New York.
- Constantinescu, C., Mattoo, A., και Ruta, M. (2015) “The Global Trade Slowdown”, World Bank Group Development Research Group, Trade and International Integration Team, *World Bank Policy Research Working Paper*, 7158, σ. 1-46.
- Dobb, M. (1977) *Θεωρίες της Αζίας και της Διανομής από τον Adam Smith έως σήμερα, Ιδεολογία και Οικονομική Θεωρία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Dunford, M., και Greco, L. (2006) *After the Three Italies*, Blackwell Publishing, Oxford, UK.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕΚ), (1993), *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση: Οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα*, Λευκό Βιβλίο, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020) *Νέα πολιτική Συνοχής*, https://ec.europa.eu/regional_policy/el/2021_2027 (πρόσβαση 20/4/21)
- European Commission (1999) *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions in the European Union*, <http://aei.pitt.edu/5712/1/5712.pdf>.
- European Commission (2001) *Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory. Second report on economic and social cohesion*, Office for Official Publications of the European Union, Luxembourg, http://aei.pitt.edu/42148/1/2nd.v11_report_social_cohesion.pdf.
- Farole, T., Rodriguez-Pose, A., και Storper, M. (2011) “Cohesion Policy in the European Union: Growth, Geography, Institutions” *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 49(5), σ. 1089-1111.
- Florida, R. (2012) *The Rise of the Creative Class, Revisited*, Basic Books, New York.
- Foray, D. και van Ark, B. (2007) “Smart specialisation in a truly integrated research area is the key to attracting more R&D to Europe”, Knowledge Economists Policy Brief n° 1, “Knowledge for Growth” Expert Group (https://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/download_en/policy_brief1.pdf).
- Friedman, L.T., (1999) *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Friedman, L.T., (2005) *The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Hadjimichalis, C. (2006α) “Non-economic factors in economic geography and in “new regionalism”: A sympathetic critique”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(3), σ. 690-704.
- Hadjimichalis, C. (2006β) “The end of third Italy as we knew it?”, *Antipode*, 38(1), σ. 82-106.
- Hadjimichalis, C. (2018), *Crisis Spaces: Structures, Struggles and Solidarity in Southern Europe*, London and New York: Routledge.

- Hadjimichalis, C., και Hudson, R. (2014) "Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories", *Regional Studies*, 48(1), σ. 208-218.
- Hassink, R. και Gong, H. (2019) "Six critical questions about smart specialization", *European Planning Studies*, 27:10, σ. 2049-2065.
- Helpman, E. (2004) *The Mystery of Economic Growth*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Helpman, E. (2011) *Understanding Global Trade*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.
- Hirst, P., Thompson, G., και Bromley, S. (2009) *Globalization in Question, Third Edition, fully revised and updated*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Huggins, R., και Clifton, N. (2011) "Competitiveness, Creativity, and Place-Based Development", *Environment and Planning A*, 43(6), σ. 1341-1362.
- Θωίδου, Ε. και Φουτάκης, Δ. (2006) "Μητροπολιτική Θεσσαλονίκη και αστική ανταγωνιστικότητα: προγραμματισμός, μετασχηματισμός και υλοποίηση ενός 'οράματος' για την πόλη", *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ*, τευχ. 12, σ. 25-46.
- Θωίδου Ε. και Φουτάκης Δ. (2014) "Η πολιτική συνοχής μετά το 2014: νέοι προσδιοριστικοί παράγοντες και οι κατευθύνσεις για την κλιματική αλλαγή στις ελληνικές περιφέρειες", *12ο Επιστημονικό Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης ERSA-GR Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σύγχρονες Προκλήσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 27-28/6/2014*, Αθήνα, Πρακτικά Συνεδρίου (CD-ROM edition).
- Krugman, P. (1979) "Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade", *Journal of International Economics*, 9(4), σ. 469-479.
- Krugman, P. (1994) "Competitiveness: A Dangerous Obsession", *Foreign Affairs*, 73(2), σ. 28-44.
- Krugman, P. (2000) *Διεθνισμός για ευρεία κατανάλωση*, Αθήνα: Πόλις.
- Krugman, P. (2009) "The Increasing Returns Revolution in Trade and Geography", *The American Economic Review*, 99(3), σ. 561-571.
- Krugman, P. (2013) *The New Growth Fizzle*, New York Times, The Opinion Pages, The Conscience of a Liberal Blog, 18/8/2013, <https://goo.gl/jX7uDs>.
- Lin, J.Y., και Chang, H.-J. (2009) "DPR Debate: Should Industrial Policy in Developing Countries Conform to Comparative Advantage or Defy it? A Debate Between Justin Lin and Ha-Joon Chang", *Development Policy Review*, 27(5), σ. 483-502.
- Livesey, F. (2018) "Unpacking the possibilities of deglobalisation", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11(1), σ. 177-187.
- Lovering, J. (1999) "Theory Led by Policy: The Inadequacies of the 'New Regionalism'", (Illustrated from the Case of Wales), *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2) σ. 379-395.
- Markusen, A. (1999) "Fuzzy Concepts, Scanty evidence, policy distance: The case for rigour and policy relevance in critical regional studies", *Regional Studies*, 33(9) pp. 869-884.
- Martin, R.L. (2015) "Rebalancing the Spatial Economy: The Challenge for Regional Theory", *Territory, Politics, Governance*, 3(3), σ. 235-272.
- Martin, R.L., Tyler, P., Storper, M., Evenhuis, E., και Glasmeier, A. (2018) "Globalisation at a critical conjuncture?", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11(1), σ. 3-16.
- Maskell, P., και Malmberg, A. (1999) "Localised learning and industrial competitiveness", *Cambridge Journal of Economics*, 23(2), σ. 167-185.
- Mazzukato, M. (2015) *Το επιχειρηματικό κράτος*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- McKinsey Global Institute (MGI) (2015) *Debt and (not much) deleveraging*, Report written by R. Dobbs, S. Lund, J. Woetzel and M. Mutafchieva, McKinsey & Company, <http://www.mckinsey.com/mgi>, (Πρόσβαση: <https://goo.gl/m4rzFq>).
- Mendez, C. Bachtler, J. και McMaster, I. (2019) *The Agenda for Cohesion Policy in 2019-2024: Key issues for the REGI Committee*, Research for REGI Committee, European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels
- Morgan, K. και Nauwelaers, C. (1999) "A Regional Perspective to Innovation: From Theory to Strategy" στο Morgan, K. και Nauwelaers, C. (επιμ.) *Regional Innovation Strategies. The Challenge for Less-Favored Regions*, The Stationary Office and Regional Studies Association, London.
- Ohlin, B. (1933) *Interregional and International Trade*, (second printing, 1935), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Ohmae, K. (1990) *The borderless world: power and strategy in the interlinked economy*, HarperCollins, London
- Ohmae, K. (1995) *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, The Free Press, New York.
- Pasinetti, L.L. (2000) "Critique of the neoclassical theory of growth and distribution", *Banca Nazionale Del Lavoro Quarterly Review*, no 215 (December), σ. 383-432.
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A., και Tomaney, J. (2017) "Shifting horizons in local and regional development", *Regional Studies*, 51(1), σ. 46-57
- Poverari L. (2013) "The European Union's Cohesion Policy between equity, austerity and relaunch", Seminario internacional "Desenvolvimiento regional Crises do capitalismo. Estado e Desenvolvimento regional", Santa Cruz do Sul, 6/9/2013.
- Putnam, R.D., (with Leonardi, R., Nanetti, R. Y.) (1993), *Making democracy Work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Ricardo, D. (1817/2002) *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα.
- Rodrik, D. (2006) "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform", *Journal of Economic Literature*, 44(4), σ. 973-987.
- Rodrik, D. (2007) *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

- Rodrik, D. (2018) *Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Shaikh, A. (2016) *Capitalism: Competition, Conflict, Crises*, Oxford University Press, New York.
- Smith, A. (1776/2007) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (S. M. Soares, Ed.), MetaLibri Digital Library, Lausanne. Retrieved from https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf (πρόσβαση 12/8/2015).
- Storper, M. (1997) *The regional world: territorial development in a global economy*, The Guilford Press, New York.
- Storper, M., Thomadakis, S., και Tsipouri, L. (1998) "Introduction", στο Storper, M., Thomadakis, S., και Tsipouri, L. (επιμ.) *Latecomers in the Global Economy*, Routledge, σ. 1-9.
- Thurow, L.C. (1992/2003) *Head to Head: The Economic Battle Among Japan, Europe, and America*, HarperCollins e-books (1η έκδοση 1992, William Morrow & Co, New York).
- Tyson, L. D'A. (1992) *Who is bashing whom? Trade conflict in high-technology industry*, Institute for International Economics, Washington.
- Φουτάκης, Δ. (2002) "Χωρική ανταγωνιστικότητα και περιφερειακές ανισότητες: νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες", *ΤΟΠΟΣ* τευχ. 18-19, σ. 45-60.
- Φουτάκης Δ. (2004) "Χώρος, ανταγωνιστικότητα και κοινωνικό κεφάλαιο. Μια κριτική ανασκόπηση" στο Καυκαλάς Γ. (επιμ.) *Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, σ. 39-71.
- Φουτάκης Δ. (2019) *Αναδιάρθρωση τοπικών παραγωγικών συστημάτων και χωρική ανταγωνιστικότητα*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Vanhillo, T, Joris Beckers, J και Verhetsel, A. (2021) "The changing nature of regional policy in Europe", *Oxford Review of Economic Policy*, 37(1), σ. 201-220.
- Viner, J. (1937) *Studies in the Theory of International Trade*, (1960 reprint), George Allen and Unwin Ltd, London.
- Williamson, J. (2004) "A Short History of the Washington Consensus", Paper presented at the conference "From the Washington Consensus towards a new Global Governance," Barcelona, September 24-25, 2004, σ. 1-14, <https://goo.gl/2q3jmR>, (πρόσβαση 2/3/2015).